

гри-
від-

уну
ки:

Просвітно-видавнича діяльність Бо- риса Грінченка.

Свідомі українці всіх часів надавали велике значіння виданню та ширенню дешевих і корисних українських книжок. В 60-х роках у Петербурзі розпочалася була жвава робота: видавались так звані метелики. Одначе, вже від половини 60-х років ця діяльність під впливом тяжких обставин, потроху завмирає, а відомий указ 1876 року і цілком її пригломшує. Окремі спроби відновити, оживити цю справу робляться в 80-х роках у Харькові, в Київі... але нічого сталого якось не складається аж до 1894 року, коли заходами Б. Грінченка починається вже постійне видання народніх книжок у Чернигові. Цю роботу він провадить на протязі семи років і припиняє тільки в 1901 році,—тоді, як у Петербурзі було засноване „Добродійне товариство для видання корисних і дешевих книжок“. Товариство засновано в році 1898-му, а року 1901-го воно вже вбилося в колодочки і, передаючи туди свої видання, Грінченко був певний, що передає його в добрі руки.

Думка про добрі книжки для народа свінула в голові у Грінченка разом з тим, як прокинулася в йому свідомість і бажання служи-

ти освіті рідного народу. Вже тоді ж (рр. 1881—2) він збирає з товаришами спілку, щоб скла-дати та видавати народні книжки, і цій робо-ті віддає свій вільний час поруч з роботою в школі. Своїй роботі на цім полі він не нада-вав великого значіння, але думав, що ми мо-жемо виготовити ґрунт для доброго сівача, що прийде згодом і рясно засіє з'орану ріллю. На початку 1883 року він пише з слоб. Єфремов-ки, зміївського повіту, на Харьківщині: „На-писав читанку для дітей дома, але не знаю, чи здатна вона куди-небудь. У цензурі лежить три моїх переклади... окрім того у цензурі ж і вірші мої, збірник. Живу у Полтавщині (бо Єфремовка була слобода московська, то він, учителюючи в ній, перебрався жити в сумеж-ну Полтавщину. Д. П.), де-що записую, де-чо-му вчуся. А що далі буде, не знаю... мабуть треба *робити, робити, робити*. Ми воли у ярмі, котрих запрягли та ще й підганяють та повертають туди або сюди. Але й воли з'орють ріллю, прийде сівач, рясно засіє і запишніють сходи“.

За приводом Грінченка так саме робили й ми, його перші ученики й товариші: я, Спіл-ка, потім Маруся (Загірня), Настя В. З на-ших рук виходили потроху переклади, пере-робки, компіляції, де-що й самостійного; звер-талися й до народніх творів: казок, дум, пі-сень. Хоч як тисла цензура, а було все - таки так, що наших мизерних грошевих вкладок не вистарчало на видання, доводилося шукати і видавців-книгарів. Надто тісно було Грінчен-кові, що завсіди побивався, їх вишукуючи. А тут ще й книжок треба було—аж кричало!

„Моя думка така,—писав Грінченко,—що дбати треба перш про видання книжок, а тоді

вже
чото
ня
Кни
ють
те,

соб
жон
кру
хін
мов
про
див
ти
пи
зап
ди
по
кур

на
си
зас
ні
да
пр
ць
то,
до
ці.
ля
ро
мо
18

ла

вже про росповсюдження, бо в нас затого нічого й росповсюджувати. До росповсюдження ж треба прихилати й направляти книгарів. Книгарі-„лубочники“ дуже гарно росповсюджують книжки в народі, тим треба дбати і про те, щоб вони брали і видавали ті книжки“.

Було випробовано всі шляхи і всякі способи поширити справу видання народніх книжок. Досвід з тих спроб був такий: Губанов—крутій, з яким ніяк не можна вести діла. Леухін та Ситін видавати українські книжки відмовились, бо у їх, мовляв, не організований продаж книжок на Україні; „Посредникъ“ радив перекладати на російську мову, а видавати українською мовою одмовив. „Як бачите,—пише Грінченко (в лютому 1892 р.),—скрізь уже запитувано і скрізь виходить одно, що в „сусіди“ погано прохатись, а треба своєї хати. Але поки не збудували своєї великої—будуймо хоч куріні“.

Цензурні заборони, що густо сипалися й на ті нечисленні рукописи, які до цензури посилалися, приводили ще Грінченка до думки заснувати видавництво в Галичині чи в Буковині „і кожную путящу, тут заборонену книжку видавати там і *проводити сюди*“. Для цього треба прибрати відповідний папер, розмір, друк, та цьому вже можна б якось зарадити. „Тільки тоді, пише він, нам буде пільга. *Я вобог відомої приказки про „ласкове телятко“, а цілковитий прихильник до формули: виявляймо силу і матимем, що хочемо.* Коли ми робитимем так, як я кажу, то тим ми виявимо силу і одержимо, що хочемо“ (лист 30. IX. 1892 р.).

Почасти хотів він зарадити лихові, послаючи книжки для видання „Просвіті“ (у

Львові), та, на жаль, і з „Просвітою“ важко було порозумітися в цій справі. Найбільше дошкуляла знову таки „цензура“, що її малося здихатись, друкуючи книжки в Галичині. І що було найболячіше, що це не була цензура урядова, що її ніяк уже не втечеш. Ні, люде по своїй волі замикали уста одне одному. Часом ця „цензура“ була ще краша од московської. От, напр., в Росії було видано оповідання про Сократа. М. Загірня переклала те оповідання й послала в Галичину, а „Просвіта“, видаючи його що поодміняла, а що й повикидала геть, як от про панка, що лежав, обмахуючися хусточкою.

Не краще вражали й такі дивні міркування Просвітян: „Як хочете,—пишуть Грінченкові з „Просвіти“,—щоб частіше ті праці видавано в „Просвіті“, то пришліть спеціально для „Просвіти“ ще якийсь псевдонім, бо дехто на видлі „Просвіти“ говорить так: праці д. Чайченка всі добрі, але ми не можемо друкувати все Чайченка“.

Отже так чи инак, а треба було мати хоч курінь, та свій. Такий курінь, і заклав Грінченко року 1894 у Чернігові на ту тисячу карбованців, що для цієї мети подарував Ів. Череватенко.

В червні цього року він пише звідси: „Я вже розпочав у Чернігові видання. Видруковано кожної по 5 тис. прим.: 1) Чайченко: Батько та дочка. 5 коп. 2) Його ж. Підпал. 3' коп. Друкується 10 т. прим. Робінзона. Мають посилатися до цензури Харитя, Ялинка, П'ятизлотник. Послано „Настя-Шкода“. Далі він прохає писати белетристику з „прикровенною наукою“. Гонорар 50 прим. і умова не видавати 5 год. „Це я того такий скупий, каже,

що кожна копійка з цього видання знов повинна піти на видання". Запитус ще він „книжок гарних, рукописів“, просить написати „неодмінно список усіх тих книжок (з усяких літератур), які, каже, на вашу думку, треба перекласти для дітей (до 15 рок.); маємо перекладати, то складаємо список“ і присоглашає пристати до тієї роботи (перекладання). Ще запитус: „Чи не порекомендуєте чого перекласти або переробити для народнього видання?“ В цьому році ще було видано „Робінзона“ і збірник пісень „Живі струни“, — першої 10, другої 5 тисяч. Усього ж 25 тис. прим. За 1895 рік видано: „П'ятизлотник“, „Харитя“, „Вірна пара“, „Кум-Хан“, „Добра душа“, „Катерина“, „Чорноморці у неволі“. Усього на 30 тис. прим. На прикінці цього року в цензурі ще лежать: Маленькі люде, Байки, Санько-музика, Неймовірний, Безщасний батько, Барвінок (збірник).

Машину, як бачите, відразу було пущено на всі заставки.

Як же сприяли обставини ходу тієї машини?

Тоді, як оповідання так-сяк можна було добувати для видання і в нових авторів і брати з старих, — популярно-наукових речей ніде було взяти, та й цензура до них гостро ставилася й була особливо вередлива. Такі оповідання завдають найбільше клопоту Грінченкові і найбільше його хвилюють. Одібравши од мене одно таке оповідання, що зараз же й пішло до друку він пише: „Будьте ласкаві, пишть іще „прикровенну науку“, яко мога більш її пишть“ Далі йде ціла низка пропозицій про віщо треба б написати й які мої популярно-наукові речі, вже видані в Галичині,

гаразд би було, де-що переробивши, послати до цензури. Нарешті він просить нахилити до писання таких оповідань з наук природніх д. Степовика, що в 1882 чи що році видав „Оповідання про комах“, а потім якось і замовк.

Чимало мороки і з технікою справи.

Рівняючи умови видання „дешевих“ книжок відомими лубочниками з своїми виданнями, Грінченко пише: „Нема нічого дивного, що вони, Губанови, видають так дешево: у їх і друкарні, і продаж організований! А от організуйте це все в Чернігові, де книжка повинна лежати, бо не стає друкарської сили, щоб її надрукувати. Та ще й так: вони поставили діло широко і мають змогу з перших рук купувати матеріял (папер), а це великого важить“. Одначе, порівнявши і в тих умовах розмір та ціну виданнів своїх та лубочників, Грінченко приходить до висновку, що вони, лубочники, тільки удають, що пускають книжку дешево. Напр., у Губанова 4 квадрати, 21 рядок на боці друку дрібнішого. Коли б „Робінзона“ отак видрукувати, як Губанови друкують, та по їхньому поцінувати, то мусіли б брати 14 к. у Грінченка ж 10 коп. Взагалі, дешевше як 3 коп за аркуш книжка на село не продається, коштує ж аркуш Губанову $\frac{1}{2}$ коп., а йому 1— $1\frac{1}{2}$ коп. Продаючи, він брав 50 проц. номінальної ціна та почтові втрати на пересилку.

Давалася в знаки й друкарня такого невеликого міста, як Чернігів. В жовтні 1894 р. Грінченко жаліється, що „дальші видання забарилися, бо в друкарні стільки роботи, що одсунули (його роботу) на кінець року“, а на прикінці того ж року пише, що „Живі струни“ ще не вийшли, а „П'ятизлотника“ ще й не починав

друкув
І в 18
одібра
буде н
за два
швидк

П
жок. І
а в по.
пишит
читан
видан
прода
шей і

З
В пол
щоб в
ре, ал
торік
„Прод
коли б
гарню
вільно

Н
думку
забор
у його
менш
в'н, н

А
ій до
венну
викла
вати
рій к
ряда
скіль

друкувати. „Це такі наші друкарні! Хоч плач!“
 І в 1895 році знову жаліється. „Казку вашу
 одібрав; друкуватиму зараз і коли тільки не
 буде ніяких перешкод в друкарні, то місяців
 за два мабуть видрукується. (Бачите, як у нас
 швидко робиться? Горечко моє!“).

Ще важче було організувати продаж кни-
 жок. Видання розпочалося в половині 1894 р.,
 а в половині 1896 р. Грінченко писав мені: „На-
 пишіть ви до якого часопису російського, більш
 читаного, рецензію на народні Чернігівські
 видання. Цього дуже треба, бо вони погано
 продаються і діло стає; вже в мене нема гро-
 шей і один дозволений рукопис лежить“.

Згодом продаж налагоджується трохи краще.
 В половині 1897 р. Грінченко пише: „Не скажу,
 щоб видання продавалися тепер зовсім доб-
 ре, але все ж тепер справа стоїть краще, ніж
 торік“. І в дальшому 1898 році писав він:
 „Продаються помалу. Продавалися б ліпше,
 коли б це не Чернігів, коли б мав свою кни-
 гарню, коли б у нас із жінкою було більше
 вільного часу“.

На перешкоді доброму розвитку діла, на
 думку Грінченка, стояли три речі: а) цензурні
 заборони, б) малі грошеві засоби та в) малий
 у його вільний час. Опріч цих і ще скільки
 менших перешкод. Ні одну з цих перешкод
 він, на жаль, не мав змоги скинути з дороги.

Але найбільше дошкуляла *цензура*. Щоб
 їй догодити, доводилося: а) писати „прикро-
 венну науку“, себ-то популярно-наукові речі
 викладати на кшталт оповідання; б) замовчу-
 вати переклади та переробки; в) уникати сер-
 рій книжок; г) затушковувати якомсь єдністю
 ряда книжок; д) коли той самий автор давав
 скільки річей, то мусів ховатися під кількома

псевдонімами; е) щоб не пізнали руки, треба було вишукувати різних писарів; ж) щоб заховатися авторові (що він той самий), треба було посилати рукописи з різних місць і в тих місцях мати певні адреси для звороту рукописів. Не раз Грінченко звертався до мене з проханням послати рукопис з того міста, де я живу, та тільки, щоб і не од мене (бо мене знають), „а від когось зовсім невідомого цензурі і щоб той чоловік своєю рукою надписав „адрес для возвращенія“.

Вишукувати таких людей була чимала морока. Так саме й вишукування „різних“ писарів-українців. „Це питання—кому переписувати—і в мене завсігди має вагу, бо наше з жінкою писання там уже знають“, жаліється Грінченко.

Доводилося підніматися на хитрощі, брати упертістю, завзяттям. Моїх „Картагенців та Римлян“ Грінченко радить так якось назвати, щоб не видно було історії, та розбити ще на три цілком порізнені книжки, то може якось і проскочить. „По світах“ не радить ставити заголовком, бо в очі кидатиметься „географія“. Заголовки радить прибирати такі, щоб цензурі здавалося так собі дурничкою, балаканиною.

Жалкуючи, що мені не дозволено Сковороду, Грінченко підбадьорює: „Але що ж ізробиш? Ви на те не зважайте. Заборони скрізь, раз-у-раз (добра потіха!). А иноді й щастить, от як Загірній. У той час, як їй дозволяють, напр., Стефенсона та Орлеансь у дівчину, мені забороняють невинну Сахару або Гутенберга. Але я на те не зважаю. Мені заборонили Котляревського і по українському і по московському. Переробив і знову незабаром пошлю. Те ж раджу й вам. Одмініть заголовки, псев-

донім
ценз
рез в
не мо
посил
так ч

Д
татис
зура),
подав
це до
роки
маган
друку
ся тіл
З

ком т
витол
бачит
нила
почин
(Стра
коли
чим д
не по

П
вин, п
в Чер
О

нявши
ночної
ської
8 рокі
певне.
вини і
а де б
дивить

донім, пошліть від когось іншого. Бо хоча цензура й забороняє, але часом і пускає. Через віщо те пустила, а те заборонила *ніяк не можемо зрозуміти*. Через те й доводиться посилати всячину, рахуючи собі, що а може так чи сяк проскочить“.

Доводилося і до міністра й до сенату звертатися. „Народні казки мені заборонила (цензура), жалоба до міністра не пособила, тепер подав у сенат“, писав він в 1896 р. Деколи це допомагало. Так, збірничок „Криничка“ 2 роки лежав у цензурі заборонений. Після домагання в головному управлінні по справах друку дозволено, хоч з 4—5 аркушів залишилося тільки 1½.

Зате кожний випадок, що може ненароком траплявся з цензурою, він силкувався витолкувати і використати. „З цього ви можете бачити, пише, що цензура (хоч вона й заборонила книжки про Гутенберга та про Сахару), починає пускати де-що й науково-популярне (Страшні забавки, Чума, Жанна д'Арк). Треба, коли так, скористуватися з цього“. Слідом за цим до цензури йде: Лінкольн, Гус (що так і не побачив світу), Гребінка і т. ин.

Пригляньмося ще до тих зовнішніх обставин, що посеред їх жив і робив ото Грінченко в Чернігові.

Оселився він там з початку 1894 р., взявши в земстві посаду „ділопроизводителя оціночної комісії“, а від 1898 р. секретаря губернської земської управи. Всього він тут вижив 8 років. Та становище його ніколи не було певне. Вже в році 1895 він писав, ніби обставини його такі, „що ми сьогодні в Чернігові, а де будемо завтра—я не знаю. Адміністрація дивиться на мене через те, що пишу й видаю

українські книжки, дуже скося". Так само і в дальшому 1896 році каже, що кращого нічого не може сказати... хіба гірше доведеться.

І роботи було досить. В грудні 1897 р. писав він: „Ми готуємося до нашого зібрання, що має бути 17 січня і ходимо тепер в управу вранці і ввечері. Робити дома майже нема часу, а то ще й утома не дає". Вільну хвилину він усе-таки вживає на етнографію, яку мусить почати друкувати з нового року, та на те, щоб виробити свою нову драму. З нового року друкуватиме 8 своїх оповідань, Катерину (друге вид.) й ин. На прикінці 1896 року його було потрушено. Здивувало його, що „хочуть те, чого нема, знайти". „Здається, каже, живу просто, кожному видко, що пишу й друкую по українському, інших діл, окріч служби, не маю, але людині того мало!".

Нічого революційного в його, звісно, не знайшли, але без неприємних наслідків не обійшлося. Згадуючи про них, він писав в 1896 р.: „Останніми часами багато всячини такої траплялося, що і час і спокій однімали". Сподівався й на далі не кращого, а гіршого. „Унас,— каже,—земські вибори перемінили управу. Наслідком цього може бути те, що доведеться тікати з Чернігова".]

Але тікати тепер не довелося. Навпаки, в січні 1898 р. „несподівано саме під час земського зібрання" його зроблено секретарем. Йому ще торік давали цю посаду, але він тоді зрікся її, бо вона брала б у його багато часу. Тепер же справа так стала, що зректися не можна було. „І от через те, пише він у квітні, я весь час, аж до цього тижня, мав силу нової роботи, що забірала в мене здебільшого весь день". Оттаке „здебільшого" стало тепер що-року. В жовтні 1899 р. Грінченко пише:

„не мож
земське
дини н

В
питися
були до
ні часи

Сер
ка віра
бітника
всяку
мо. На
всі пер
світі н
вуща.
винах,
а ми т
сміємо

Ні
варто
. У вся
1) все
бом ш
шого т
тяжчі

Та
ко рад
хи нап
ха, і
них хв
дарма
лить—
наша
лос уж
мо гов
дям (а
Сл

вав ві

„не могу вам зараз нічого написати: насуває земське зібрання, робимо до 12 або й до години ночі. Ледве вистигаємо пообідати“.

В кінці того ж 1899 року він мусів уступитися з посади секретаря. А згадки про неї були досить сумні. „Зазнав я, каже, за останні часи чимало гіркого, та й тепер не мед“.

Серед таких умов і обставин тільки велика віра в ідею й працю кріпила невтомного робітника. „Це дочасне“, пише він 1894 р. про всяку гонитву та утиски: „ми свого досягнемо. Наша ідея не може вмерти. Вона подужа всі перешкоди. Коли ідея жива, то нема їй на світі ніяких перешкод. Наша ідея жива й живуща. Вона не вмерла в далеко гірших обставинах, не вмере й тепер. Вони тепер сміються, а ми терпимо. Але прийде час, коли ми засміємося веселим, радісним сміхом“.

Ніколи в йому не прокидалося сумніву, чи варто в таких обставинах робити. Він каже: „У всякому разі ми робимо це через дві речі: 1) все ж, хоч страшно помалу, ідея таким робом шириться та 2) щоб, як прийде час нашого тріумфу, мали ми право сказати: „в найтяжчі часи ми робили все, що треба“.

Та не все лихо та утиски. Зазнавав і Грінченко радости. Таку чисту радість давали йому успіхи нашої ідеї. В ті хвилини він забував і всі лиха, і гонитву, й утиски. В один з таких радісних хвилин року 1900 пише він: „Да то все дарма (що було гіркого. Д. П.), а от що веселить—що скрізь люде оживають і живуть, що наша наука й література росте, що наш голос уже в Європі чують, що сами ми починаємо говорити таким робом, яким достойно людям (а не паріям) озиватися! Сим душа оживає“.

Справді, за успіхами рідної справи забував він усі власні халепи, бо це ж писано в

1900 році, після того як його випхнуто з земства.

В 1901 році Грінченко ліквідував справу видання. Тисячу карбованців—Череватенкові гроші—він передав „Просвіті“ у Львові на премію за добрі народні популярно-наукові книжки, а решту (книжки й гроші)—теж тисяча карбованців—Добродійному товариству в Петербурзі.

За цей час, 8 років, було їм видано у Чернігові 50 окремих книжок на 200 тис. примірників.

Оглядаючись на пройдений у Чернігові шлях, на його працю коло видання народніх книжок, мимоволі згадуєш Пушкінові слова:

Такъ тяжкій млатъ,
Дробя стекло, куеть булатъ.

Важкий вершляг обрусительної політики уряду, гонитва, утиски та боротьба з ними загартували не тільки Бориса Грінченка—вони викували ще цілу купу його й учеників і наступників, що з ними вже не загине наша справа. Погляньте лишень на видання Добродійного товариства, Часу, Просвіти (київської), Українського Учителя, Віку й ин, і ви впевнитесь, що це не порожні слова.

Якось Грінченко писав мені: „Я взагалі трохи фаталіст. Мені здається, що досі з усіх моїх нещасть мені й добро виходило,—це була плата за відбуте лихо... як маєш цю думку, лекше терпіти“.

Це він потішав себе, щоб лекше терпілося. Але ці слова й насправжки збулися. Не тільки йому, а і всій справі на добре вийшло. Це певна наука і нам, і нашим гнобителям.

Ні, справді, коли ідея жива, то нема їй на світі ніяких перешкод, а наша ідея жива й живуща. Вона подужа всі перешкоди. „Тільки,—закінчимо знову таки словами Бориса Грінченка,—ніколи не треба духа вгашати, ніколи!“

Д. Пісочинець.

Вс
картину
хвилини
зірок. І
вони, з
й лишав
незважа
тила яс
же... На
ни тих
рез відс
ряної, в
від сухо
лі якос
безпосер
ту наро
людські.
ку на в
ясніше
відбуває
там, у г
долею м
тілом ро
зірка, ш
завши п
ло себе.
Гар
таким с